

відкрити у місті якщо не повний університет, то філію Київського народного університету, створеного у жовтні 1917 р.² Через 11 днів, 15 січня 1918 р. дума обрала спеціальну університетську комісію, яка мала займатися питанням створення вузу. До неї увійшли О.П. Шульмінський, О.Н. Прусевич, О.М. Пашенко, Сісер, Зак (усі п'ятеро від думи), К.Г. Солуха (від "Просвіти"), П.М. Бучинський (від товариства природодослідників), протоієрей Ю.Й. Сіцинський (від історико-археологічного товариства)³. Приступити до праці відразу комісія не змогла, оскільки 21 січня частини 74-го Ставропольського полку, які дислокувалися в місті і стояли на більшовицьких позиціях, взяли під свій контроль усі міські установи й проголосили радянську владу⁴.

На початку березня Центральна Рада розглянула прохання думи і погодилася в принципі із потребою заснувати у Кам'янці університет та асигнувати на його потреби 1 млн. крб.⁵ 15 березня на своє перше засідання зібралася університетська комісія у розширеному складі. Вона заслухала інформацію про результати поїздки до Києва просвітян у питанні університету і вирішила звернутися до міської думи з пропозицією асигнувати на потреби майбутнього закладу 1 млн. крб., а також намітила приміщення (духовні жіноча і чоловіча школи, технічна середня школа, нові казарми, окружний суд), які можна було б використати у навчальних цілях⁶.

Після виступу О.П. Шульмінського 19 березня міська дума ухвалила рішення про виділення для заснування університету пропонованої суми грошей, у т.ч. 10 тис. крб. на перші потреби⁷. Тим самим було створено основу для взаємодії місцевих і столичних прихильників справи.

22 березня університетська комісія, товариство "Просвіта" приймали представників Міністерства освіти УНР – професорів І.М. Галицького, І.І. Огієнка, В.В. Дуб'янського та інженера К.Д. Титаренка. Гості оглянули місто, всі будинки, намічені під університет, земельну ділянку, яку згодом можна було б використати на його потреби. Відбулося спільне засідан-

ня міністерської делегації та міської університетської комісії. І.М. Ганицький передав кам'янчанам проект статуту державних університетів, наголосивши, що він та його колеги схвалюють задум заснувати у Кам'янці університет й будуть домагатися, щоб уряд зі свого боку виділив на здійснення проекту не менше 1 млн. крб. Зібрання погодилося, що майбутній заклад матиме три факультети: філологічний, природничий з помологічним відділенням та торгівельно-технічний. Також було ухвалено, що за умови матеріальної допомоги з боку подільського православного духовенства на філологічному факультеті можна буде відкрити богословський відділ. Контингент студентів мав становити близько 1500 осіб, а слухачів підготовчих курсів – до 300⁸.

28 березня міська дума обрала новий склад університетської комісії (13 осіб)⁹. Її очолив відставний професор Новоросійського університету П.М. Бучинський. Секретарем став О.Н. Прусевич. Як зауважила О.М. Пашенко, "першим завданням цієї комісії було знайти приміщення для університету до його збудування, а також для професури і взагалі служачих"¹⁰.

2 квітня члени комісії обговорили проект статуту, привезений з Києва, і вирішили опублікувати його накладом 1000 примірників та надіслати навчальним закладам, міським і земським самоуправлінням Поділля¹¹. Згодом представники комісії увійшли до складу міської делегації, яка подалася до столиці продовжувати вирішення справи. Вона стала свідком гетьманського перевороту. На початку травня її прийняв новий міністр освіти професор М.П. Василенко. Йому було подано прийняті за Центральної Ради документи про асигнування міською думою і губернською земською радою 2 млн. крб. на створення університету, виділення закладу 100 дес. землі, двох будинків, а також плани землі, списки майна¹². "Міністерство освіти поставилося до питання про університет ... досить байдуже, тому справу утворення університету в Кам'янці перебрав до своїх рук Український Народний Університет у

Києві, що цілу організацію університету ... поклав на приват-доцента Київського університету св. Володимира І.І. Огієнка”¹³.

За спогадами В.К. Приходька, “в травні 1918 р. абсолютно нічого, крім голих постанов про університет місцевих подільських самоврядувань і згоди на це в Києві, не було”¹⁴.

На початку червня в столиці побувала делегація університетської комісії в складі 5 осіб (П.М. Бучинський, В.К. Приходько, Ю.Й. Сіцінський, О.М. Пащенко, І. Нацкевич). Вони “мали в своїх руках виписи з протоколів зборів Кам’янецької Думи й Земських Рад (губерніальної й повітової) з асигнуванням 3-х мільйонів карбованців, 100 десятин ґрунту, 2-х будинків і деяке урядження, плани землі, будівлі, списки майна, а саме головне – повну готовність різних установ і громадянства до самовідданої співпраці для утворення, збудування й урядження Університету на Подільській землі”¹⁵. Ці документи делегація передала Комісії з утворення університету в Кам’янці під головуванням професора І.М. Ганицького¹⁶.

6 липня до Кам’янця-Подільського прибув як в.о. ректора професор І.І. Огієнко. На засіданні міської думи було обрано постійну університетську комісію (21 особа), яку очолив сам майбутній ректор. Секретарем стала О.М. Пащенко, членами комісії – О.П. Шулмінський, Сідлецький, Вольфман, Д.Я. Церман, О.Н. Прусевич, Шиян, Я.М. Крайз, К.І. Свинцов, Я.С. - Гольденберг, І.Я. Міранський, П.А. Вержиковський, В.К. Приходько, Ю.О. Богацький, С.М. Іваницький, Г.П. Чирський, М.І. Блідний, К.Г. Солуха, П.М. Бучинський, Ю.Й. Сіцінський¹⁷. Згодом міністр освіти Української держави затвердив цей склад комісії. Під час першого засідання її голова заявив, що “Міністерство освіти .. поклато на нього почесну й відповідальну місію – організувати в Кам’янці-Подільському Український Державний Університет. Ясновельможний пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно. Університет має складатись із факультетів історично-філологічного, правничого й

фізико-математичного. Організація університету потребує великої праці...”¹⁸. Ю.Й. Сіцінський запропонував передбачити в проекті закону про створення університету відкриття і богословського факультету, що незабаром і було враховано¹⁹.

Реорганізована міська дума підтвердила свої попередні рішення щодо університету і видала І.І. Огієнку всі необхідні документи. На час відсутності голови університетської комісії його обов’язки виконував професор П.М. Бучинський. Його найбільшою опорою стала О.М. Пащенко, яка, “звільнившись від обов’язків голови Управи (остання пішла у повному складі у відставку через призначення до неї наглядча в особі гетьманського комісара – авт.), могла цілковито зайнятися працею секретаря Університетської Комісії”²⁰. За твердженням цієї діячки, “час від часу для апробати провадженої роботи збирався склад цілої Комісії, але праця була постійна, тяжка й спішна, не можна було zatrudняти весь час цілої Комісії, що гальмувало б темп праці: всі ті члени..., громадські діячі були зайняті своєю працею – чи то громадською, чи то службою в інших установах”²¹.

Після того, як 8 липня в.о. міського голови І.А. Гуменер повідомив Міністерство освіти про розміщення університету в приміщеннях технічної середньої школи, заступник міністра освіти негайно надіслав відповідну телеграму університетській комісії. І вже на її найближчому засіданні, що відбулося 11 липня, П.М. Бучинський поставив питання про необхідність перепланування і ремонту двох будинків, у т.ч. трьохповерхового. Тут же О.М. Пащенко сповістила про рішення Кам’янецької повітової Ради про виділення університету на 5 років 250 тис. крб., а також 5 тис. крб. до кінця 1918 р. і 10 тис. крб. надалі для виплати студентам стипендій²².

Пристаюючи до більш складного і відповідального етапу своєї діяльності, комісія познайомила із технічним і санітарним станом відведених під університет будинків. Він був, м’яко кажучи, невтішний: “1. Більшість приміщень як у головному корпусі, так і в будинку квартир

службовців перетворено буквально в клозети. 2. Паркетна підлога (2/3 всієї площі) знаходиться в такому стані, що вимагає негайного глибокого перечищення інструментом. 3. Дошата і паркетна підлога частково зірвана і використана як паливо. 4. Штукатурка стін, перегородка, пофарбовані масляною фарбою панелі вищерблені, місцями пошкоджені зовсім, стіни іноді пробиті наскрізь, забруднені, рясують надписами. 5. Дубові галтели зірвано на значному проміжку і використано, мабуть, для опалення. 6. Частину віконних рам знищено. 7. Підвіконники місцями вирвано і, мабуть, спалено. 8. Механічні шпінгалети з розрізними стержнями та мідні засувки переважно або знищено, або зіпсовано. 9. Все віконне скло побите. 10. Деякі фільовані двері ... знищено, у багатьох вирвано врізні замки з кавками, розкрадено всі ключі від дверей, у багатьох дверні засувки і ручки вирвано, губки – теж, і, крім того, у багатьох дверей відламано нижні зовнішні кути .. полотнищ. 11. Чавунні та залізні (допоміжні) печі розкрадено; кахельні плити в квартирах розвалено, кахельні частини обігрівальних пічок знищено. 12. У багатьох пічках відсутні подвійні паливні дверці, дверці-піддувайла, полосники; печі трохи потріскали, у деяких місцях застрягли кулі. 13. В деяких печах і вентиляційних каналах виявлено бойові ручні гранати... 14. Освітлювальна електрична мережа в обох будинках цілком знищена, місцями залишились лише ролики для проводів і де-не-де обривки проводів. 15. Ватерклозети (найновішої системи) доведені до повної непридатності: більша частина фарфорових чашок зірвана і зникла, фанові чавунні труби частково зірвані та замінені на водостічні". Загальні збитки становлять 125417 крб.²³

Все це надто ускладнювало роботу університетської комісії. Крім того, треба було "очистити будинки й садиби від залишків постою військ під час фронту, перебудувати всередині – з'єднувати класи в великі аудиторії, переробити аудиторії в два поверхи, улаштувати окремі кабінети, добудувати назовні, зробити ремонт цілих

будинків – від паркетів до даху, від тапетів і фарбування стін до електричного урядження та умеблювання"²⁴. Знайти можливість для виконання цих робіт означало стати вище пекучої господарської розрухи. "...Після війни не все можна було дістати в Кам'янці: вже не казати про проведення електрики, арматури, за якою треба було спеціально пробиратися в Галичину й якимись, мало не контрабандними способами, діставати автом із самого Львова... Не було тоді в Кам'янці ні скла, ні нафти, ні соли – діставалося все це з Галичини..."²⁵ Але ці труднощі не лякали комісію, від роботи ніхто не ухилявся. "...Ми негайно взялися до праці, – писав В.Е. Приходько. – Розпочався ремонт майбутнього університету. На сцену виступили інженери, техніки, мулярі, столяри, цегла, вапно, пісок"²⁶.

Наприкінці липня І.І. Огієнко знайшов час навідатися до Кам'янця-Подільського. Йому, як повноправному ректору, влаштували на залізничному вокзалі пишну зустріч. "...Зібралася майже вся Університетська комісія, публіка. Коли Огієнко вийшов з вагону, то К.Г. Солуха, як найстаріший діяч Поділля, привітав ... (його) і підніс хліб-сіль. Огієнко, сильно зворушений, дякував, обіцяючи прикласти всіх сил, щоб Поділля й Україна в Кам'янецькому університеті мали справді високу школу, гідну цієї назви"²⁷. Відбулося зібрання комісії. Ректор доповів про результати своєї праці в столиці протягом трьох останніх тижнів: запрошено професуру з Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Галичини (кілька з них не зможуть читати лекції українською мовою, з чим треба буде змиритися); домовлено про відкриття богословського і сільськогосподарського факультетів (під останній додатково необхідно ще 50 дес. землі)²⁸. Потім присутні по черзі проінформували І.І. Огієнка про зроблену роботу. Почувши про мляве виконання тих чи інших обов'язків, він в'їдливо докоряв: "А я ж Вас ласкаво просив, та ласкаво просив неодмінно це зробити, й Ви ж обіцяли... Та як же буде?"²⁹

Давши необхідні розпорядження і доручення, ректор відбув до столиці завершу-

вати юридичне оформлення університету й продовжувати пошук необхідного для його роботи обладнання. Члени комісії постійно відчували за своєю працею контроль з боку голови. “Як не старалися тут, на місці, самі вже поспішали з працею, все ж підганяв нас з Києва п. Ректор, не задовольнявся темпом праці, мало що не кожний день цікавився, що зроблено, – писала О.М. Пащенко. – Моделі меблі, гатунок матеріалів, ціни, фарбування й усякі дрібниці – все це апробувала не тільки на місці Комісія (університетська – авт.), але нічого не опускав без своєї апробати й Ректор Огієнко, про все треба було найдокладнішим способом записати в протоколи й посилати до Києва, або кілька разів туди поїхати”³⁰.

21 серпня, після того, як чотирма днями раніше Гетьман України затвердив закон про заснування Кам’янець-Подільського державного українського університету, до міста прибув окрилений ректор. Він урочисто сповістив про цю історичну подію, познайомив із змістом закону, наголосивши, що відтепер УК має іншу назву – “Комісія по збудуванню Кам’янець-Подільського державного українського університету”. На пропозицію голови в складі комісії було утворено три підсекції (підкомісії): 1) з ремонту університетського будинку і придбання меблів, 2) із забезпечення паливом і 3) складання церемоніалу відкриття закладу³¹.

Вересень-жовтень були для комісії вкрай напруженими. Вона працювала переважно через підкомісії, засідання яких проводилися автономно, приурочувалися найпекучішим робочим питанням. 10 вересня було схвалено пропозицію І.І. Огієнка про доцільність оголошення 22 жовтня (дня відкриття університету) неробочим в школах міста і звернення задля цього до Міністерства освіти³². 11 вересня комісія погодилася з пропозицією ректора виступити з відозвою до повітових земств і самоврядувань про виділення коштів на стипендії незаможним студентам, а до ліквідаційних комісій – з проханням відпустити всі можливі матеріали для будівництва навчального будинку. Було вирішено також

здати землю університету в оренду місцевим хліборобам на один навчальний рік³³. 14 вересня підкомісія із забезпечення закладу паливом вирішила призначити на 25-те число торги на поставку дров³⁴. 17 вересня інша підкомісія (з ремонту приміщення і придбання меблів) передала замовлення на виготовлення 135 лавок столяру Пейсатому³⁵. Того ж дня комісія звернулася до благодійного жіночого комітету при Свято-Троїцькому братстві з проханням передати на 5 років для користування університетом будинок жіночої ремісничої школи (тимчасово не функціонувала), щоб відкрити там їдальню для найбільш бідних студентів³⁶. Єпаршкільній раді нагадали, що треба “виконати негайно постанову єпархіального з’їзду про передачу будинку колишньої другокласної Кам’янецької школи в розпорядження університету, щоб приступити до ремонту і упорядження...”³⁷

25 вересня підкомісія звернулася до міністра військових справ та головного уповноваженого з ліквідації військового майна з проханням посприяти матеріалами і різним майном з демобілізаційних інтендантських та інших складів. В обох листах наголошувалося, що “державна відпустила великі кошти для збудовання Університету, але порівнюючи з дорожнечою на всі необхідні речі та рахуючись з нестачею матеріалів – справа будівництва стає оскільки (настільки – авт.) скрутною, що без допомоги широкої всіх Державних інституцій не тільки коштами, але й другими різними засобами будівництва Університета стає неможливим. В кількох місцях нашого Кам’янецького і близького Проскурівського повітів лежать складені дерев’яні і інші матеріали, які нам прийдеться звозити здалека – з Волинщини, Київщини, бо на місці немає”³⁸. Тоді ж УК направила губернській управі прохання розмістити у своїй столярні при ремісничій школі замовлення на виготовлення 35 столів, 22 шаф, 4 кафедр, 5 класних дошок, 5 підставок для таблиць та 1 поштового ящика для заяв³⁹.

Наприкінці вересня члени комісії вже могли зарахувати до свого активу виготов-

лення частини табуреток і вішалок, розпочатий ремонт приміщень їдальні та бурси. Вони виділили 15 тис. крб. на придбання скла, 10 тис. крб. – на закупівлю продуктів для їдальні, 3450 крб. – для оплати за виготовлені 10 дюжин стільців, вирішили обзавестися кількома диванами, умивальниками, шафами, кафедрами, дошками⁴⁰. Через високі ціни, виставлені майстернею губернської народної управи, треба було шукати додаткові кошти, а тим часом довелося просити міські школи і різні установи позичити на певний час шафи, столи і кріселки. “Заказ ... для університету спізниться, а й відсутність необхідної меблі може затримать початок навчання”⁴¹, – також мотивували це прохання. 10 жовтня комісія звернулася до Кам’янецької повітової управи, аби та позичила спішно 5 пудів олії для завершення фарбування. “Становище критичне... Олію дістати в Кам’янці неможливо”⁴², – наголошувалося у листі. Для ремонту тротуару комісія замовила 40 кам’яних плит⁴³. Щоб влаштувати сніданок для 500 гостей, вона звернулася до різних інституцій міста з проханням позичити тарілки, ложки, вилки, ножі, скатертини⁴⁴. Перевезення гостей мав здійснювати орендований приватний автомобіль⁴⁵.

Паралельно велася робота по підготовці міста до свята відкриття. На засідання, в якому взяли участь представники 29 громадських організацій і навчальних закладів міста, було обмірковано процедуру і тривалість святкування⁴⁶. Створена спеціальна художня підкомісія виробила план прикрашання вулиць, громадських будинків і особливо приміщення університету, закріпила за об’єктами відповідні школи й інституції, звернулася до домовласників і громадян з пропозицією оздобити балкони будинків національними прапорами й килимами⁴⁷. Згодом І.І. Огієнко запише у своєму щоденнику: “1918. 21. X. Будова триумфальних брам. Ціле місто радісно й пильно готується до свята культури. Прикраса домів. Кам’янецький двірець пишно прибраний. Високо над ним – тризуб із електричних ламп... Ціле місто прибрало найурочистіший вигляд”⁴⁸.

Комісія з’ясувала склад гостей. На свято відкриття було відправлено понад 200 запрошень в міста Поділля, України, за кордон. Серед запрошених – Гетьман України, міністри його уряду, президенти різних національних Академій наук і ректори відомих європейських університетів, відомі громадські та церковні діячі⁴⁹.

Діяльність УК дала бажані результати. Під її безпосереднім керівництвом вдалося вчасно виконати і оплатити весь обсяг ремонтних і початкових облаштувальних робіт. Як згадував В.К. Приходько, “університет, уквітчаний, обмайований зеленню та жовто-блакитними прапорами, новенький і чистенький, укритий килимами, радісно зустрічав своїх гостей... На імпозантному будинкові, у височині, заблищали золоті кирилівські літери на темно-синьому тлі: “Кам’янець-Подільський Державний Український Університет”⁵⁰. Кам’янчани високо оцінили виконану роботу. “22-го жовтня, – писав невідомий автор, – не було українця в Кам’янці, а може і на Україні, щоб не поздоровили один другого з великим днем. Деякі обіймались, деякі цілувались традиційно, тричі, як христосуються люди на Великдень... Були й такі, що в них весь час дріжали сльози радості в очах, у декого вони лилися од горя (думки – авт.), що не дожили всі наші батьки, брати та сестри бачити і живим серцем почути радість рідного краю”⁵¹.

Члени університетської комісії по праву були учасниками святкового дійства. Ректор відрекомендував їх товаришу міністру освіти П.І. Холодному, який прибув на свято. Гість склав їм офіційну подяку: “Близько ознайомившись зі всею тею великою й корисною працею, що її в такий короткий час (фактично, менше, ніж за 5 місяців – авт.) зробила високоповажна університетська комісія, я приношу свою сердечну подяку ... за всі понесені ... труди і щиро сподіваюсь, що й надалі комісія з таким же успіхом і такою ж само енергією вестиме свою працю, аж поки вінцем ... не буде свій власний величезний будинок для нового Кам’янець-Подільського державного українського університету”⁵².

Голова УК ректор І.І. Огієнко відзначив роботу найбільш активних її членів (О.М. Пашенко, О.П. Шульмінського, П.М. Бучинського та ін.). «Ваша невпинна енергія, Ваше щире захоплення працею, – відзначив він, – допомогли дуже багато як прискоренню університету, так і величності свята... Велика доля і Вашої праці зостанеться назавжди у тому великому новому огнищі української культури, що тепер ми всі спільно будемо»⁵³.

Фактично з початком роботи закладу діяльність УК припинилася, хоча у 1919 р. було зроблено певні підготовчі заходи для спорудження університетських будівель. Та незалежно від цього її роль в реалізації, як здавалося на початку, утопічного університетського проекту не зменшилася. Якби не цей, витворений чудовою ініціативою патріотично налаштованої передової кам'янецької інтелігенції громадський орган, що з літа отримав в особі професора І.І. Огієнка відповідального і тямущого керманіча, то відкриття університету у 1918 р. могло і не відбутися. Успішне і оперативне виконання ректором у Києві всього необхідного обсягу «паперотворення», що складало юридичну надбудову справи, вдало доповнилося таким же незаперечним позитивним і водночас безпрецедентним вирішенням комплексу матеріальних робіт, організатором і керівником яких була університетська комісія, зокрема її найвідоміші представники. Кам'янець вперше за роки Української революції зіткнувся з такою складною і важкою проблемою та напрочуд швидко справився з нею, давши країні зразок праці на її благо та переконливо довівши, що він гідний носити почесний і відповідальний титул університетського міста.

¹ Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури» 1935-1936 рр. – Варшава, 1936. – С.4, 6.

² Пашенко О. Як зароджувався Державний український університет у м. Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля. (Видання Подільського українсько-го товариства «Просвіта»). – 1918. – 22 жовтня. – С.6.

³ Там само.

⁴ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) // Україн. істор. журн. – 1999. – №4. – С.41.

⁵ В.Л. Історія заснування Університету в Кам'янці // Україна. (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 22 жовтня.

⁶ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / Наша культура: Науково-літературний місячник. Кн.5 (14), – Варшава, 1936. – С.338; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3.

⁷ Пашенко О. Як зароджувався Державний український університет у м. Кам'янці на Поділлі. – С.6.

⁸ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Вказана праця. – С.42.

⁹ В.Л. Історія заснування Університету в Кам'янці.

¹⁰ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.341.

¹¹ КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.4.

¹² Копилов А.О., Завальнюк О.М. Вказ. праця. – С.42.

¹³ Приходько В. Вказ. праця. – С.18.

¹⁴ Там само. – С.22.

¹⁵ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.342.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Пашенко О. Як зароджувався Державний український університет у м. Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С.6.

¹⁸ Приходько В. Вказ. праця. – С.27, 31-32.

¹⁹ Завальнюк О.М. Ю.І. Січінський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ч.1. – Хмельницький, 1994. – С.63.

²⁰ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.344.

²¹ Там само.

²² КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9, 9зв; Оп.2 – Спр.1. – Арк.52.

²³ Там само. – Ф.66. – Оп.1. – Спр.1273. – Арк.16, 36.

²⁴ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.345.

²⁵ Там само.

²⁶ Приходько В. Вказ. праця. – С.37-38.

²⁷ Там само. – С.35.

²⁸ Там само. – С.41.

²⁹ Там само.

³⁰ Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – С.345.

- ³¹ КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.11-11зв, 24, 30-30зв.
³² Там само. – Арк.55-55зв.
³³ Там само. – Арк.24-24зв, 25, 40.
³⁴ Там само. – Арк. 44зв.
³⁵ Там само. – Арк.33.
³⁶ Там само. – Спр.12. – Арк.107.
³⁷ Там само. – Арк.108.
³⁸ Там само. – Арк.93, 135.
³⁹ Там само. – Арк.137.
⁴⁰ Там само. – Спр.3. – Арк.11.
⁴¹ Там само. – Арк.5.
⁴² Там само. – Арк.11.
⁴³ Там само. – Арк.117, 118.
⁴⁴ Там само. – Арк.92.
⁴⁵ Там само. – Арк.123.
⁴⁶ Там само. – Арк.62.
⁴⁷ Там само. – Арк.60.

⁴⁸ Огієнко І. Мое життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – 1936. – Кн.8-9 (17). – С.520.

49. Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету // Краєзнавство: Науково-популярний журнал. – 1999. – №1-4. – С.28.

50. Приходько В. Вказ. праця. – С.46, 48.

51. КПМДА. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.89.

52. Там само. – Спр.5. – Арк.1.

53. Там само. – Арк.13, 14.

*Завальнюк Олександр Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент,
кафедри історії України Кам'янець-
Подільського державного педуніверситету*

